

УДК 159.955:37.015.311-053.67

Гуріна З. В.,

к. псих. н.,

доцент кафедри психології,

ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький

державний педагогічний

університет імені Г. С. Сковороди”,

науковий керівник

магістерської роботи

Ковальова В. В.,

студентка-магістрантка

сп. “Практична психологія”,

педагогічного факультету

ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький

державний педагогічний

університет імені Г. С. Сковороди”

РОЗВИТОК МИСЛЕННЯ ЯК ДИНАМІЧНА СИСТЕМА РОЗВИТКУ ІНТЕЛЕКТУ ЮНАКІВ

У статті аналізуються теоретичні дослідження психологів з питань проблеми розвитку інтелекту, розкривається сутність мисленевих процесів і видів мислення в юнацькому віці.

Ключові слова: юнацький вік, інтелект, мислення, теоретичне мислення.

В статье анализируются теоретические исследования психологов по проблеме развития интеллекта, раскрывается сущность мыслительных процессов и видов мышления в юношеском возрасте.

Ключевые слова: юношеский возраст, интеллект, мышление, теоретическое мышление.

The paper analyzes the theoretical research of psychologists on the issue of intelligence, the essence of thought processes and modes of thinking in adolescence.

Keywords: *adolescence, intelligence, thinking, theoretical thinking.*

Постановка проблеми. Пізнання навколишнього світу починається з відчуттів, сприймань і породжує людське мислення. Воно супроводжує всі розумові процеси людини. Саме мислення забезпечує їй можливість виходу за межі чуттєвого, розширює межі та глибину людського пізнання, відображає суттєві зв'язки та відношення між предметами, через відоме веде до невідомого.

У віковій психології зазначено, що в юнацькому віці інтенсивно відбувається процес пошуку та відкриттів нового, істинного, глибинного внаслідок аналізу та синтезу навколишньої дійсності.

Розвиток мислення юнаків є однією з найбільш динамічних систем, що реагує на зміни в суспільстві. У психологічній науці відзначають юність як період у розвитку людини, що відповідає переходу від підліткового віку до самостійного дорослого життя. Хронологічні межі юності визначаються науковцями по-різному, проте психологічний зміст цього етапу пов'язаний із розвитком самостійності, мислительних процесів і вступом у доросле життя. Тому актуальним на сьогодні постає питання розкриття інтелектуальних можливостей особистості юнацького віку, а особливо розвиток мислительної сфери.

Результати теоретичного аналізу. Мислення у психології визначають як процес опосередкованого й узагальненого відображення людиною предметів і явищ об'єктивної дійсності в їхніх істотних зв'язках, відношеннях і властивостях. Мислення вважається одним із провідних пізнавальних процесів, найвищим ступенем пізнання людини.

Мислення досліджують не тільки у психології, але й у філософії, логіці, фізіології та інших науках. Але принциповою є проблема виділення саме психологічного аспекту вивчення мислення, диференціації цього аспекту від теоретико-пізнавального й логічного.

Вчені-фізіологи почали вивчати природу мислення, починаючи з XVII ст. Вони вважали, що завдяки нейротрансмітерам (хімічній речовині) людина здатна мислити, мріяти, пам'ятати. За вченням І. Павлова, мислення – "...до певної міри асоціації, спершу елементарні, що відбуваються у зв'язку із зовнішніми предметами, а потім постають як домінуючі" [6, с. 77].

У концептуальних системах філософів Нового часу (Дж. Локк, Ф. Бекон, К. А. Гельвецій, Д. Юм) мислення визначалося як діяльність, що

спрямована на пізнання та практичні дії. Воно постає як метод, засіб, прийом пізнання та практичних дій.

У підходах провідних російських та українських психологів, зокрема Л. С. Виготського, С. Л. Рубінштейна, О. М. Леонтьєва, П. Я. Гальперіна, Г. С. Костюка, можна виділити такі загальні положення щодо трактування мислення як предмета психології:

1) усі явища мислення не входять до предмета психології, необхідним є виділення спеціального аспекту вивчення мислення психологічною наукою;

2) мислення процесуальне, або розгорнуте в часі, динамічне. Хід мислення рідко з самого початку є запрограмованим;

3) мислення як процес і мислення як діяльність (С. Л. Рубінштейн), орієнтування як процес та орієнтування як орієнтувально-дослідницька діяльність (П. Я. Гальперін) дуже часто розглядаються як близькі або навіть синонімічні поняття [4];

4) мислить суб'єкт, орієнтування також здійснює суб'єкт. Мислить суб'єкт, особистість, активна людина, яка не тільки пізнає навколишній світ, а й перетворює його власним розумом.

Продукт мислення, таким чином, характеризується узагальненим і опосередкованим відображенням дійсності. Мислення диференціюється на види залежно від рівнів узагальнення та характеру засобів, які використовуються, залежно від новизни узагальнень і засобів до суб'єкта, а також залежно від ступеня активності самого суб'єкта мислення [4].

У психології відомо, що об'єктом розумової діяльності людини є пізнавальні завдання, які мають різне змістове підґрунтя і зумовлюють різне співвідношення предметно-дійових, перцептивно-образних та поняттєвих компонентів у їх розв'язуванні. Залежно від цього розрізняють три основні види мислення: наочно-дійове, наочно-образне та словесно-логічне. Відомо, що конкретно-дійове, або наочно-дійове, мислення ґрунтується на безпосередньому сприйнятті предметів [1]. Наочно-образне мислення наявне під час сприймання людиною навколишньої дійсності. Теоретичне образне мислення – оперування образами й уявленнями з метою розв'язання задач, найчастіше яскраво виявляється в діяльності письменників, художників, акторів. Образи для цього виду мислення продукує довготривала пам'ять. Теоретичне мислення – це вирішення проблем на основі наявних знань у вигляді понять, суджень і логічних висновків. Усе це відбувається за допомогою внутрішнього мовлення, подумки [10].

З вікової психології відомо, що на основі практичного та наочно-чуттєвого досвіду в дітей шкільного віку поступово формується абстрактне (понятійне) мислення, яке існує у вигляді абстрактних понять і суджень [10]. Вікова психологія визначає, що в ранній юності відбувається прогресивний розвиток теоретичного мислення (старшокласники виявляють логічне мислення, здатність займатися теоретичними міркуваннями та самоаналізом), їх інтелект формується як цілісна структура.

У цьому віковому періоді починає окреслюватися індивідуальний стиль інтелектуальної діяльності (пізнавальний і когнітивний стилі), формується ментальний досвід, виробляються індивідуальні варіанти способів сприймання, запам'ятовування та мислення, які визначають шляхи набуття, накопичення, перероблення й використання інформації. Водночас багато представників цього віку схильні переоцінювати рівень своїх знань і розумових здібностей [4].

У ранньому юнацькому віці відбуваються якісні зміни всіх сторін психічної діяльності, які є основою становлення особистості, зокрема пізнавальної сфери на основі становлення та розвитку вищих психічних функцій. Характерний рівень когнітивного розвитку в юнацькому віці – формально-логічне, формально-операціональне мислення. Це абстрактне, теоретичне, гіпотетико-дедуктивне мислення, не пов'язане з ситуативно-конкретними умовами зовнішнього середовища [11, с. 183].

Значно складніших рівнів свого розвитку в ранній юності досягає процес сприймання, що стає складним інтелектуальним процесом. Це виявляється у довільних його формах, у перцептивних діях планомірного спостереження за певними об'єктами, самоспостереження за своїми діями, актами поведінки, переживаннями, думками й іншими проявами психічного життя. На думку відомого українського психолога Г. С. Костюка, важливим аспектом психічного розвитку людини в юнацькому періоді є інтенсивне інтелектуальне дозрівання [11, с. 185].

Як зазначають дослідники, інтелектуальний розвиток дитини раннього юнацького віку досягає високого рівня розвитку. Більше того, закономірності розвитку мислення визначають значною мірою особливості розвитку та функціонування інших психічних пізнавальних процесів. Тому деякі науковці вважають, що саме в цей період інтелектуальні можливості людини досягають свого максимуму [10, с. 209].

Відомий психолог, який займався дослідженнями психології творчості, Я. О. Пономарьов розглядав творчий процес як результат

взаємодії різних рівнів інтелектуальної діяльності людини. Він вважав, що пік інтелектуального розвитку досягається вже в 12 років. Інші автори схильні вважати, що пік творчого потенціалу, так само як і пік інтелектуального розвитку, в дитини настає значно пізніше. Існує також думка вчених про неможливість прив'язування закономірності інтелектуального розвитку до біологічного віку, оскільки творчі здібності людини, так само як і її інтелект, неможливо розглядати ізольовано від змісту діяльності (О. М. Леонтьєв та ін.). Прихильники цієї позиції дотримуються правомірності стадіального підходу до розвитку інтелекту, запропонованого Ж. Піаже, й установлену ним послідовність цих стадій. Вони вважають, що оволодіння дитиною певними мислительними операціями неможливо відділити від процесу навчання [10, с. 207].

Зокрема, роботи П. Я. Гальперіна, В. В. Давидова та ін. показали, що за відповідного навчання навіть молодші школярі здатні вирішувати абстрактні математичні задачі. Також існує широкий діапазон індивідуальних відмінностей: одні люди мають гіпотетико-дедуктивне мислення вже в 10–11 років, інші не здатні до нього в дорослому віці. Значна частина дорослих не справляється із задачами, правильний розв'язок яких, на думку Ж. Піаже, свідчить про досягнення ними стадії формально-операційного мислення [10, с. 206–207].

Експериментальні дослідження ряду психологів – Д. Б. Богоявленської, В. О. Моляко, О. Л. Музики, Т. М. Лисянської, В. А. Петровського та інших – свідчать, що, на відміну від простої доцільної діяльності, творчість має цілепокладаючий характер. Причому інтелектуальна творчість, швидше за все, є частиною більш загальної властивості – активності суб'єкта, включаючи його готовність і здатність до самозміни. Ця властивість проявляється в будь-якій діяльності – соціальній, художній, моральній тощо. В цілому розвиток пізнавальних процесів і, зокрема, інтелекту в юнацькому віці має кількісну та якісну сторони, що забезпечує інтенсивний когнітивний і особистісний розвиток, формування та розвиток індивідуальності [11].

За даними досліджень Ж. Піаже, основна особливість розвитку логічного мислення (у віці від 12 до 18 років) полягає в новому орієнтуванні суб'єкта на співвідношення гіпотетичного та можливого, реально існуючого й потенційно можливого. Це дає можливість фундаментально переорієнтуватися суб'єктові в його ставленні до пізнавальних завдань. Учень прагне розкрити реальне в можливому через сукупність гіпотез, які вимагають перевірки або доведення. Гіпотези, які не

підтверджуються фактами, відкидаються; гіпотези, які підтверджуються, набувають статусу наукового відкриття чи наукової теорії.

З досліджень Ж. Піаже відомо, що поява формального мислення означає виникнення у суб'єкта пізнання здатності до широких узагальнень, новий підхід до розв'язання задач, який полягає у спрямованості на групування та структурування фактів (комбінаторний аналіз), на виділення й контроль змінних величин, формування гіпотез та їх логічне обґрунтування й доведення. У зв'язку з цим, у старших школярів удосконалюється процес володіння складними інтелектуальними операціями аналізу й синтезу, теоретичного узагальнення й абстрагування, аргументування та доведення. Для осіб юнацького віку стає притаманним встановлення причинно-наслідкових зв'язків, систематичність, стійкість і критичність мислення, самостійна творча діяльність. У них виникає тенденція до узагальненого розуміння світу, до цілісності й абсолютизації в оцінках тих чи інших явищ дійсності. Також Ж. Піаже констатував, що логіка юнацького періоду – це складна когерентна система, відмінна від логіки дитини; вона складає сутність логіки дорослих людей і основу елементарних форм наукового мислення [6, с. 48].

Отже, старшокласники переходять до вищих рівнів абстрактного та узагальнюючого мислення. Учні цього віку більш усвідомлено і міцно оволодівають логічними операціями. Розрізнені знання перетворюються в систему знань, яка є основою формування наукового світогляду, зокрема, переконань. Актуальною стає потреба в науковому обґрунтуванні, пошуку теоретичних пояснень явищ дійсності, логічному доведенні їх існування. Завдяки цьому процес міркування стає економнішим і продуктивнішим; формується система взаємопов'язаних узагальнених і образних операцій. Мислення стає дедуктивно-гіпотетичним завдяки перетворенню конкретних мисленневих операцій на формальні, які включаються в єдину, цілісну систему. Тому когнітивні структури в юнацькому віці мають складну будову й індивідуальну своєрідність [11, с. 187]. Вказані зміни когнітивних структур у юнацькому віці стають передумовами виникнення здатності до інтроспекції та рефлексії.

Відомо, що здатність до інтроспекції (самоспостереження) проявляється через здатність розрізняти суперечності між думками, словами та вчинками. Власні думки, почуття, вчинки індивіда стають предметом його мисленневого розгляду й аналізу. Інший важливий аспект інтроспекції пов'язаний зі здатністю розрізняти суперечності між

думками, словами та вчинками, оперувати ідеальними ситуаціями й обставинами. З'являються можливості для створення ідеалів (вікове новоутворення) щодо сім'ї, суспільства, моралі, людини, для порівняння їх з реальною дійсністю, для спроб реалізації. Тобто, мисленнєвий процес використовує нові можливості для створення ідеалів, які не обов'язково виголошувати або втілювати в життя.

У ці роки думка остаточно поєднується зі словом, внаслідок чого утворюється внутрішнє мовлення як основний засіб організації мислення та регуляції інших пізнавальних процесів. Інтелект стає мовленнєвим, а мовлення інтелектуалізованим. Виникає повноцінне теоретичне мислення як одне з новоутворень пізнавальної сфери юнаків. Інтелектуальний розвиток старшокласників можна прискорити, удосконалюючи понятійну форму мислення, мовленнєвий інтелект і внутрішній план дій. Вони не існують незалежно одне від одного, і формувати кожен елемент окремо, без зв'язку з іншими, неможливо. Характерним для інтелекту старшокласника є розвиток творчих здібностей, це виявляється в інтелектуальній ініціативі та створенні чогось нового. Ж. Піаже вважав, що виявити розумовий потенціал особистості можливо, з'ясувавши її інтереси, де максимально розвиваються здібності [8].

Як стверджував Є. О. Клімов, розумовий розвиток старшокласників полягає не стільки в зміні окремих властивостей інтелекту, скільки у формуванні індивідуального стилю розумової діяльності. Це, за визначенням Є. О. Клімова, індивідуально-своєрідна система психологічних засобів, до яких свідомо або стихійно звертається людина з метою врівноваження своєї індивідуальності з предметними, зовнішніми умовами діяльності. У пізнавальних процесах він виступає як стиль мислення, тобто стійка сукупність індивідуальних варіацій у способах сприйняття, запам'ятовування та мислення, за якими стоять різноманітні шляхи отримання, накопичення, переробки та використання інформації. Стиль мислення старшокласника залежить від типу його нервової системи, який впливає і на успішність. Старшокласники з інертною нервовою системою в умовах переважання учбовими завданнями вчать гірше, ніж учні з рухливим типом нервової системи. Проте ці недоліки компенсуються стараннішим плануванням та контролем своєї діяльності. Індивідуальний стиль розумової діяльності старшокласника вимагає від вчителя і шкільного психолога індивідуалізації навчання та надання своєчасної допомоги у формуванні особистості [10].

Л. І. Божович відзначала, що немає жодної інтелектуальної операції в пізнавальній діяльності старшого школяра, якої не було б у підлітка. Справді, і підліток, і старшокласник міркують поняттями, використовують різноманітні мислительні операції, логічно запам'ятовують, проте в останніх є помітні зрушення [2].

Загальні розумові здібності у молодій людини віком 15–16 років уже сформувалися і тому не спостерігається такого швидкого їх росту, як у дитинстві, та вони продовжують удосконалюватись. Важливим аспектом психічного розвитку в ранньому юнацькому віці є інтенсивне інтелектуальне дозрівання, у якому провідну роль відіграє мислення.

Це відображається у наступних позитивних якісних змінах:

1. Учні переходять до вищих рівнів абстрагуючого й узагальнюючого мислення (більш усвідомлено і міцно оволодівають логічними операціями).

2. Знання перетворюються в систему знань, які є основою формування світогляду та переконань; мислення стає системним.

3. Наявна потреба в науковому обґрунтуванні та доведенні положень, думок, висновків з опорою на логічні докази. Зростає роль наукових гіпотез, пошукових міркувань. Особливістю розвитку логічного мислення є його дедуктивно-гіпотетичний спосіб (реальне розкривається в можливому: можливе постає як сукупність гіпотез, які вимагають по черзі доведення чи перевірки. Непідтверджені гіпотези відкидаються, а підтверджені переходять з розділу можливого в розділ реальної дійсності).

4. Процес міркування стає економнішим і продуктивнішим (краще контролюється процес міркування, здійснюється перехід від розгорнутих до згорнутих його форм).

5. Збагачується фонд міцно закріплених умінь та навичок мислительної діяльності, способів і прийомів розумової роботи, за допомогою яких набуваються знання.

6. Формується індивідуальний стиль розумової діяльності (індивідуальна система психологічних засобів – сприймання, запам'ятовування і мислення, – які особистість використовує для вирішення певних задач).

Оволодіння складними інтелектуальними операціями, збагачення понятійного апарату роблять розумову діяльність юнаків і дівчат більш стійкою й ефективною, наближеною в цьому відношенні до діяльності дорослого.

За дослідженнями Д. І. Фельдштейна, розвиток активного, самостійного, творчого мислення є основною особливістю цього віку [1].

Порівнюючи з підлітковим періодом, у юнацькому віці спостерігається ряд кількісних зрушень:

1. У підлітковому віці спостерігається розрив у визначеннях конкретних і абстрактних понять – у старшокласників цей розрив згладжується.

2. Удосконалюється розвиток таких мислительних операцій як порівняння та узагальнення.

3. Удосконалюється вміння використовувати раціональні прийоми запам'ятовування.

А також наявні й такі якісні зрушення:

1. Змінюється змістовний бік пізнавальної діяльності (підлітка цікавить те, що собою являє те чи інше явище, а старшокласник прагне познайомитися з різними точками зору і на основі них сформулювати власну думку, встановити її істинність).

2. Старших школярів приваблює вже сам процес аналізу, способи доведень не менше, ніж конкретні дані. Їм подобається вибирати між кількома точками зору, обґрунтовувати правильність свого вибору та захищати свою позицію.

Висновки. Отже, проаналізувавши теоретичні дослідження психологів з питань проблеми розвитку інтелекту та мислення в юнацькому віці, можна стверджувати, що у цьому віковому періоді починає окреслюватися індивідуальний стиль інтелектуальної діяльності (пізнавальний і когнітивний стилі), формується ментальний досвід, виробляються індивідуальні варіанти способів сприймання, запам'ятовування та мислення, які визначають шляхи набуття, накопичення, перероблення й використання інформації. Водночас багато представників цього віку схильні переоцінювати рівень своїх знань і розумових здібностей.

Юнацький вік характеризується посиленням індивідуальних відмінностей як у інтелектуальній, так і особистісній сфері. Значна частина старшокласників характеризується відсутністю пізнавального інтересу до пізнавальної діяльності, тобто у них не сформовано таке новоутворення юнацького віку, як широка пізнавальна потреба. Інша частина учнів виявляє справжній пізнавальний інтерес до навчання, розглядаючи його як творчий процес. Становлення інтелекту на даному етапі якраз і передбачає не просте засвоєння інформації, а розвиток творчих здібностей, шляхом прояву інтелектуальної ініціативи й спрямованістю на створення чогось нового. Це потребує активного розвитку дивергентного мислення. Однак творчий потенціал особистості не зводиться лише до якостей її інтелекту.

Література

1. *Аверьянов Л. Я.* Хрестоматия по психологии / Л. Я. Аверьянов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.koob.ru>. – Назва з екрану.
2. *Божович Л. И.* Этапы формирования личности в онтогенезе // Возрастная и педагогическая психология / Л. И. Божович, О. Шуаре Марта. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1992. – С. 190–210. – Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://www.koob.ru>. – Назва з екрану.
3. *Божович Л. И.* Проблемы формирования личности / Л. И. Божович, Д. И. Фельдштейн. – М. : Изд-во “Институт практической психологии”; Воронеж : НПО “МОДЭКС”, 1995. – 352 с.
4. *Гальперин П. Я.* К исследованию интеллектуального развития ребенка / П. Я. Гальперин, О. Шуаре Марта // Возрастная и педагогическая психология. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1992. – С. 96–109. – Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://www.koob.ru>. – Назва з екрану.
5. *Климов Е. А.* Психология: воспитание, обучение : уч. пособие для вузов / Е. А. Климов. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2000. – 367 с.
6. *Майданский А. Д.* О мыслящей себя Природе и идеальной реальности // Вопросы философии / А. Д. Майданский. – 2004. – № 3. – 284 с.
7. *Пиаже Ж.* Избранные психологические труды. Психология интеллекта. Генезис числа у ребенка. Логика и психология / Ж. Пиаже. – М. : Международная педагогическая академия, 1994. – 674 с.
8. *Пиаже Ж.* Эволюция интеллекта в подростковом и юношеском возрасте : Психологическая наука и образование / Ж. Пиаже. – 1997. – № 4. – 364 с.
9. Психология человека от рождения до смерти. Полный курс психологии развития / под ред. А. А. Реана. – СПб. : прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. – 416 с.
10. *Семенюк Л. М.* Хрестоматия по возрастной психологии : учебное пособие для студентов / Л. М. Семенюк, Д. И. Фельдштейна. – 2-е издание, дополненное. – М. : Институт практической психологии, 1996. – 304 с.
11. *Скрипченко О. В.* Вікова та педагогічна психологія : навч. посіб. / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська та ін. – К. : Каравела, 2009. – 344 с.